

נתינת פירות מעשר עני או את שווים – לעניים

שאלה:

מצוות נתינת מעשר עני מיוחדת; מחד, קשורה היא למתנות כהונה ולוויה, ומאידך היא כמצוות צדקה רגילה של נתינת עשירית מהפירות לעניים¹. עקב זאת, עולה שאלה: האם ניתן לקיים מעשר עני בנתינת שווי הפירות לעניים או לקופות צדקה הדואגות לעניים – במקום לתת את הפירות עצמם?

א. מעות במקום פירות מעשר ראשון או מעשר עני

1. הלוואה מראש לעני להפרשה

האפשרות לתת מעות במקום מעשר ראשון או מעשר עני נידונה בפוסקים בנוגע לתקנת הלוואה שהובאה במשנה, וזו לשונה:

המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן, מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין ואינו חושש שמא מת הכהן או הלוי או העשיר העני...².

1 בשו"ת "מנחת שלמה" (ח"א סימן נג אות ב) כתב: "נראה שאף שתרומה בזה"ז רק מדרבנן, מ"מ לאחר שכבר הפריש וקרא שם מעשר עני הרי זה חשיב כמפריש צדקה לעניים ונעשה ממש ממוון עניים מדאורייתא, דאע"ג שאינו מפריש אותו מרצונו הטוב מפני שהוא רוצה ליתן צדקה לעניים אלא רק מחמת חיוב שהטילו עליו חכמים, מ"מ לאחר שכבר קרא שם שפיר זכו בהם העניים מדאורייתא".

2. גיטין ל ע"א.

משמע מתקנה זו, שהבעלים יכולים לאכול פירות מעשר ראשון ומעשר שני לאחר ההפרשה, משום שהפירות הם חולין ומותרים באכילה בהסכמת הלוי או העני.³ אולם כפי שנתבאר בגמרא⁴, אין תועלת בהלוואה זו ללא החיוב הבסיסי של קיום מצוות נתינת המעשרות. לפיכך, מיד בראשית הדיון שאלה הגמרא: האם מועילה הלוואה זו בכל מקרה: "ואף על גב דלא אתו לידיה?"⁵

על כך השיבה הגמרא בשלוש דעות:

אמר רב: במכרי כהונה ולויה; ושמואל אמר: במזכה להם ע"י אחרים; עולא אמר: הא מני? ר' יוסי היא, דאמר: עשו את שאינו זוכה כזוכה. כולהו כרב לא אמרי, במכרי לא קתני; כשמואל לא קאמרי, במזכה לא קתני; כעולא נמי לא אמרי, כיחידאה לא מוקמינן.

רב ושמואל מעמידים את המשנה במציאות כזו שהלויים או העניים אכן זכו בפירות. לדעת רב מדובר במכרי כהונה ולויה⁶, ואילו לדעת שמואל מדובר בפירות שהבעלים הקנו אחר ההפרשה על ידי אדם שלישי שזכה עבורם בפירות.

לעומת זאת, לדעת עולא יש כאן חידוש עקרוני, שחכמים החשיבו את הכוהנים, הלויים או העניים כמי שזכו בפירות – אף שלא נעשה כאן שום מעשה קניין.

הראשונים נחלקו האם הלכה כעולא או כרב ושמואל, וההשלכה המעשית תהיה, האם ניתן ליישם תקנה זו של הלוואה מראש בלא שום הקנאה של פירות המעשר?

3. רש"י (גיטין ל ע"א, ד"ה "להיות מפריש עליהן מחלקן") התייחס גם לתועלת שבהלוואה לכהן – אלא שפירות תרומה אסורים לישראל – גם כשהוסרה הבעיה של גזל השבט.

4. שם.

5. שם.

6. ראה הערות 10 ו-11 לקמן.

2. דעת הסוברים שהלכה כעולא

התוספות במסכת גיטין פוסקים כדעת עולא⁷. ראייה לשיטתם, הם מביאים מכך ששמואל אינו חולק על עולא, שהרי שמואל עצמו פסק במקום אחר כדעת רבי יוסי ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה"⁸, וכך נאמר בגמרא⁹:

השוכר את הפועל – ילקט בנו אחריו, למחצה לשליש ולרביע – לא ילקט בנו אחריו. רבי יוסי אומר: בין כך ובין כך ילקט בנו ואשתו אחריו. ואמר שמואל: הלכה כרבי יוסי.

בגמרא מבואר, כי פועל הקוצר שדה יכול להביא את בנו הקטן על מנת שייטול מתנות עניים באותו שדה, בזמן שהוא עצמו עובד בקציר. כפי שביאר רש"י¹⁰, מחלוקת ת"ק ור' יוסי היא בדבר אדם שקיבל שדה באריסות, האם גם הוא יכול להביא את בנו ללקוט שהרי הוא כבעל השדה שאסור לו ללקוט ממנה. לדעת ת"ק גם בנו של אדם זה אסור בלקט, כיוון שאביו זוכה בלקיטתו. לדעת ר' יוסי, הבן זוכה לעצמו בתקנת חכמים ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה". זאת, משום שכל העניים מעוניינים באפשרות להביא את בניהם ללקט מתנות עניים מהשדות שקיבלו באריסות. באותה סוגיה שמואל פסק במפורש כר' יוסי.

ראייה נוספת הביאו התוספות מדין ספק בכור, שאף על פי שאינו חייב כבכור ודאי לתת את כולו לכהן, חייב לתת ממנו מתנות כהונה (זרוע, לחיים וקיבה) – חיוב שקיים גם אם זו בהמת חולין. דין זה קיים אף אם נולדו לישראל שתי בהמות שכל אחת מהן ספק בכורה. אולם, אם הוא נתן אחת מהן לכהן מרצונו, נאמר במשנה: "כל שחליפיו ביד כהן פטור מן המתנות"¹¹, וביארה

7. גיטין ל ע"א ד"ה "כחידאה".

8. שם.

9. בבא מציעא יב ע"א.

10. שם.

11. בכורות פ"ב מ"ו.

הגמרא¹² שדין זה הוא לשיטת ר' יוסי הסובר ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה". כלומר, חכמים זיכו לכהן את המתנות כאילו הגיעו לידו והחזירם לישראל – אף שלא היה כלל מעשה קניין. דייקו מכך התוספות, שאם באותם שני מקרים פוסקים כרבי יוסי ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה", אין שום סיבה שלא לומר "עשו את שאינו זוכה כזוכה" גם במקרה של תקנת הלוואה. לדעתם, הסיבה שהגמרא העדיפה להעמיד את המשנה שלא כעולא היא רק משום שהוא מעמיד כדעת יחיד, אך אין זה שולל את העובדה שהלכה כאותה דעה.

3. הסוברים שאין הלכה כעולא

התוספות במסכת בבא מציעא¹³ ביארו שדעת שמואל ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה" חלה דווקא במקרה של מתנות עניים כיוון שמסתמא הדבר נוח לכל העניים כמו שנתבאר לעיל, אך במקרה של תקנת הלוואה שמואל חולק על עולא. גם הרשב"א¹⁴ בסוף דבריו ביאר שאין הלכה כעולא, היות שיתכן מאוד שגם ר' יוסי אינו אומר ש"עשו את שאינו זוכה כזוכה" במקרה זה. טעם החילוק הוא על פי דברי הירושלמי¹⁵, שאף ר' יוסי סובר כן, רק במקרה שהחפץ הגיע לידי האדם. למשל, במקרה שבנו של הפועל ליקט – זיכו אותו במה שהגיע לידו, אף שבסתמא אין לו כוח זכיה. כמו כן, במקרה של ספק בכורות עשו את הכהן כזוכה במתנות, כיוון שאחד מהספקות נמצא בידי הכהן. לעומת זאת, במקרה של תקנת הלוואה, הפירות לא הגיעו ללוי או לעני כדי שאפשר יהיה לומר "עשו את שאינו זוכה כזוכה". כן כתב המאירי¹⁶ ש"רוב הפוסקים פסקו בזו כרב ושמואל".

12. בכורות יח ע"ב.

13. בא מציעא יב ע"א ד"ה "ואמר שמואל".

14. גיטין ל ע"א ד"ה "הא"

15. גיטין פ"ה ה"ז.

16. גיטין ל ע"א ד"ה "ומשנתינו".

4. שיטת הרמב"ם

בדעת הרמב"ם נחלקו המפרשים, משום שבהלכות בכורים¹⁷ פסק כר' יוסי, וז"ל:

ספק בכור חייב במתנות מכל צד, שאם בכור הוא כולו לכהן ואם אינו בכור מתנותיו לכהן, ואם נסתפק בשנים ולקח הכהן האחד מספק הרי השני פטור מן המתנות, עשאוהו כמי שזכה בו הכהן ונתנו במומו לבעליו.

כמו כן, בנוגע לפועל שנשכר לעבוד בשדה, פסק הרמב"ם¹⁸ כרבי יוסי, וז"ל: ויש לפועל להביא אשתו ובניו ללקט אחריו, ואפילו שכרו ליטול חצי הקציר או שלישו או רביעו בשכרו.

אולם בתקנת ההלואה¹⁹ לא הביא את דעת עולא אלא רק את האוקימתות של רב ושמואל וז"ל:

המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש על אותן המעות מחלקו מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין... כיצד מפריש עליהן מפריש תרומה או מעשר-ראשון או מעשר-שני מפירותיו ומזכה בהן על ידי אחר לאותו כהן או הלוי או העני שהלווה, ואם היו רגילין ליטול ממנו והוא רגיל שלא יתן אלא להן אינו צריך לזכות על ידי אחר, ואחר שמפריש מחשב כמה שוה זה שהפריש ומנכה מן המלוה עד שיפרע כל חובו ומוכר התרומה לכל כהן שירצה ואוכל המעשרות.

נראה, מתחילת דבריהם של המהר"י קורקוס²⁰ והכס"מ²¹ כי הבינו שהרמב"ם סובר שאמרינן "עשו את שאינו זוכה כזוכה" גם בנידון שלנו, וכן למד

17. רמב"ם הלכות בכורים פ"ט ה"ג.

18. רמב"ם הלכות מתנות עניים פ"ד ה"א.

19. הלכות מעשר פ"ז ה"ה-ה"ו.

20. הלכות בכורים שם, ד"ה "אבל".

21. שם, ד"ה "נסתפק".

היש"ש²² את דעת הרמב"ם²³. אולם המהר"י קורקוס²⁴ נקט בסופו של דבר כפי חילוקו של הרשב"א, בין מציאת קטן וחליפין של ספק בכור לבין תקנת הלוואה, וכן כתב מרן בכס"מ²⁵ בקיצור לשון. מתוך דבריהם, נראה שדעתם נוטה להבנה זו; משום שכתבו כך בסיום דבריהם וכן משום שנקטו שניהם כן בשאלה דומה, בנוגע לתשלום כסף לכהן במקום בשר הזרוע, הלחיים והקיבה עצמם. בשאלה זו דן הרדב"ז²⁶ וכתב שהדבר אפשרי על סמך הסברא "מה לי הן מה לי דמיהן"²⁷. כלומר, כיוון שאין בשר המתנות נאסר לישראל, לכתחילה רשאי הוא לתת את שוויים. אולם המהר"י קורקוס דחה את חידושו של הרדב"ז וכתב שתחילה יש להקנות את המתנות לכהן כפי שציוותה התורה ורק לאחר מכן ניתן לקנותם ממנו בכסף²⁸. מן האמור לעיל, מוכח כי המהר"י קורקוס נקט להלכה את פירושו השני לדעת הרמב"ם.

22. גיטין פ"ג סי' יט.

23. 'יתכן שכתבו כן בתחילת דבריהם כפי מה שדייק היש"ש' (גיטין פ"ג סי' יט) מדברי הרמב"ם בפיהמ"ש (בכורות שם) שקיים דמיון גדול בין המקרה של בכורות למקרה של מלווה מעות עבור הפרשת תרומ"מ עתידיים, בשונה מהמקרה של השוכר את הפועל שלוקט בנו על ידו וכפי דעת התוס' (ב"מ יב ע"א ד"ה ואמר שמואל).

24. הלכות בכורים פ"ט ה"ג שם.

25. שם.

26. ח"א סי' שמ

27. בדבריו (שם) הוא מסתמך על שיטת הבה"ג שניתן לתת לכהן חלקים אחרים מהבהמה במקום הזרוע, הלחיים והקיבה, ונביא את לשונו: "אבל מוטל עלי לקיים המנהג ואומר, דסמכו להם על בעל הלכות שכתב וז"ל, ואי ניחא לכהן למשקל בישראל חלופי מתנות הרשות בידו עכ"ל. ומינה נמי דאי ניחא ליה למשקל דמיהו הרשות בידו דמה לי הן ומה לי דמיהן" (בעקבות זאת חידש הרדב"ז [שם] שאם מחילים את הכלל "מה לי הן מה לי דמיהן" ממילא גם יכולים לקבוע מראש את השווי הכספי שיקבל הכהן – שהרי לדעתו אין חיוב להקנות לו את בשר הזרוע, הלחיים והקיבה עצמם, אלא את דמיהם בלבד – וזו כבר שאלה האם שווה לכהן לקבל במעות זמינות במקום בשר שלא תמיד יש בו צורך).

28. דברי המהר"י קורקוס נאמרו בנוגע למנהג לתת את דמי מתנות "זרוע, לחיים וקיבה" לכהן לפני השחיטה. המהר"י קורקוס שלל מנהג זה בכמה ראיות ובסיום דבריו כתב: "אף על פי שדברים אלו שכתבתי פשוטים הם בעיניי – להיות כי ידעתי כי יש מפקפקים בדבר בטענות חלושות לענ"ד – וגם כי מנהג זה כפי הנראה הנהיגו אותו על פי חכם או חכמים לכך כתבתי וביררתי הדברים..."

5. שיטות השו"ע והרמ"א

בדרך זו פסק מרן בשו"ע²⁹ (כפי שכתב הוא עצמו בסוף דבריו בכס"מ) והתיר לנהוג כדעת הרדב"ז, רק כשאין כהן שאפשר לזכות לו מתנות אלו³⁰, וז"ל השו"ע:

אם אין שם כהן, ישום המתנות בדמים ואוכלם ונותן הדמים לכהן.

מדברי השו"ע מוכח שנקט למעשה כהסבר השני בדעת הרמב"ם שלא אומרים "עשו את שאינו זוכה" בתקנת ההלוואה – מהטעם שהובא לעיל. כך גם פסק ה"פרי חדש"³¹ לעניין מתנות כהונה, וז"ל:

אבל אם יש שם כהן מלתא דפשיטא שצריך ליתן לו המתנות בעצמם ולא דמיהן. והאידינא לעולם שמים אותם בדמים ונותנים הדמים לכהנים והכהן מתרצה בעל כרחו כדי שיהיו רגילים ליתן לו המתנות, וכל זה הוא מנהג משובש וראוי לבטלו.

על כך הוסיף החיד"א ב"מחזיק ברכה"³² שאכן מנהג זה התבטל, וז"ל:

והן היום בעיר עוז לנו ציון קרית מועדינו זו ירושלים ת"ו, ובעיה"ק חברון ת"ו, נתבטל המנהג הזה ואדרבה משתדלים לקנות גדיים כדי לקיים המצווה לא זולת....

אולם מלשון הרמ"א בהלכות צדקה³³ משמע שפסק לא כדעת מרן השו"ע, שהרי פסק בסתמא:

29. יו"ד סי' סא סעי' י.

30. לכאורה, צריך לדון מדוע שלא יזכה על ידי אחר את הבשר ואח"כ יחפש את הכהן כפי מה שפסק הרמב"ם לגבי תקנת ההלוואה – ויתכן שמזיקים אותו לזכות לכהן את המתנות על ידי אדם אחר, רק אם יכול הכהן לקבלם באופן ממשי.

31. יו"ד סי' סא ס"ק טז.

32. יו"ד סי' סא ס"ק יט.

33. יו"ד סי' רנז סעי' ה.

מי שמפריש מעשרותיו והלוה לעני משלו, מפריש מעשר שלו ומחשב על זה שהלוה לעני, ומעכב לעצמו מה שהפריש.

הרמ"א לא ציין שיש להקנות תחילה לעני את פירות המעשר, ודייק מכך הש"ך³⁴ שהרמ"א פסק כעולא, וז"ל הש"ך:

...ואע"ג דקאמר התם כולוהו כעולא לא קאמרי כיחידאה לא מוקמינן – היינו כמ"ש התוס' שם דמסתברא ליה לאוקמי מתניתין אפילו כרבנן אבל להלכתא קי"ל כר' יוסי כדפסיק שמואל גופיה בפ' קמא דב"מ (דף י"ב) ואפשר שזה דעת הרב שכתב בסתם שיכול להפריש עליו ולא ביאר שצריך לזכות ע"י אחר.

אולם, מתוך דברי הש"ך משתמע שנוקט הוא כדעת הפוסקים שאין לומר במקרה זה "עשו את שאינו זוכה כזוכה". אמנם, בשו"ת "נודע ביהודה"³⁵ כתב שהרמ"א הקל רק במעשר כספים שחיובו הוא מדרבנן. כגון: אדם שהלוה מראש כסף לעני על חשבון מעשר כספים שעתיד להפריש במשך השנה. אך בתרו"מ מודה הרמ"א שאין להקל כדעת עולא, כיוון שחיוב נתינתם עיקרו מן התורה³⁶. מדבריו מתברר, שגם הרמ"א מסכים לדעת השו"ע³⁷ שיש להקנות תחילה את פירות המעשר לעני או לגבאי צדקה בדרכים השונות, לפני שנותנים לו את תמורתו. כן נקט למעשה "כף החיים"³⁸, כן נראה דעת החזו"א³⁹ וכן פסק "המעשר והתרומה"⁴⁰. כמה מתאימים לכאן דברי החיד"א ב"מחזיק ברכה"⁴¹:

34. שם ס"ק יג.

35. מהדורה קמא יו"ד סי' עג.

36. ועי' ב"המעשר והתרומה" (פ"א הע' כ) שהנוב"ס"ל כן גם בתרו"מ בזה"ז שהם מדרבנן, כיוון שיש חיוב נתינה באופן ודאי, אך יש להקל כשעצם חיוב הנתינה הוא בספק.

37. סי' סא סעי' י.

38. סי' סא ס"ק נג.

39. מעשרות סי' ח ס"ק ה"ד"ה "ורדב"ז".

40. פרק א סעי' יא.

41. שם.

וכן ראוי לחזור לקיים מצוותו יתברך כהלכתה... ביראה ואהבה ושמחה רבה.

אמנם, כאשר אין אפשרות לאדם לזכות לגבאי צדקה את המעשר עני בשעת ההפרשה, הוא רשאי להפריש תרו"מ ולהעריך את דמי המעשר עני על מנת לתת אותם לעניים לאחר מכן, כפי שפסק השו"ע⁴² לעניין מתנות כהונה⁴³.

ב. נתינת מעשר עני ידי התחייבות

נתינת פירות מעשר עני גופם לעניים או לגבאי צדקה היא הדרך הפשוטה ביותר לקיים את המצווה, אך יש כמה מניעות מבחינה מעשית, כיוון שהיא דורשת לעשות מעשה קניין אחר כל הפרשה. בדרך זו, עלול להיווצר מצב שבו אנשים לא יקיימו את מצוות הנתינה⁴⁴, הן מחמת הקושי למצוא בכל פעם את העני הראוי לקבל מעשר עני, והן מחמת המורכבות שבדבר. למשל, שכחים המקרים שבהם אדם מפריש תרו"מ מפירות אחדים מגינתו הפרטית, ואין זה מעשי להביא לביתו של העני חצי פרי וכדומה. כמו כן, חקלאי הקוטר מטע שלם, כאשר מפריש תרו"מ, הוא יצטרך לשקול ולהפריד עשירית מהפירות שלעתים מדובר בעשרות טונות לצורך מעשר עני, ולדאוג להביאם לוועדי צדקה שמחלקים לעניים ויש בדבר טורח גדול.

לאור זאת, הורו לנו הגר"א שפירא זצ"ל והגר"מ אליהו זצ"ל – בתקופת כהונתם כרבנים הראשיים לישראל – להשתמש בתקנת ההלוואה מראש לעניים באמצעות גבאי צדקה. בעל הפירות שהוא המלווה, חותם על חוזה הלוואה מראש, דרך 'בית האוצר' עם העניים שהם הלווים, על סכום מסוים

42. סי' סא סעי' י.

43. ועי' למו"ז בשו"ת "ישיביל עבדי" (ח"ה יו"ד סי' כז אות ה), שהסתמך במצב מסוים על נתינת דמי מעשר עני בלא הקנאת פירות המעשר מראש.

44. ראה מאמרו המקיף של הרב עזריאל אריאל שליט"א (התורה והארץ ח"ב עמ' 65 ואילך) הדן בכל ההיבטים השונים של נתינת מעשר עני.

שהם 'דמי המנוי', וכן מתחייב לתת במשך אותה שנה את פירות המעשר עני רק ל'קרן מעשר עני' של 'בית האוצר'. על פי שיטת התוספות, יש להתחייבות זו דין של "מכרי עניים"⁴⁵. באופן זה, כל פעם שמנויי קרן המעשרות מפרישים מעשר עני, מיד זוכים בו העניים ע"י גבאי הקרן שהם "יד עניים"⁴⁶, ושווי פירות המעשר מתקזז מן ההלוואה שנתנה לעניים, וכספי ההלוואה נהפכו לממון עניים. גבאי קרן 'בית האוצר' דואגים להעבירו לאנשים נזקקים באזורים שונים בארץ. בדרך זו, אדם מקיים מצוות נתינת מעשר עני בכל פעם שהוא מפריש תרו"מ – בלא פעולת קניין כלשהיא.

45. מדין מתנה מועטת, שהרי אין לבעלים בפירות המעשר אלא טובת הנאה הנחשב שווי מועט, שדי בהתחייבות כדי להחשיבה כנתינה. כן כתב היש"ש (גיטין פ"ג ס' יט) על פי ה"מרדכי".

46. על פי המעשה המובא במס' מעשר שני (פ"ה מ"ט) שבו זיכה רבן גמליאל את המעשר עני על ידי רבי עקיבא שהיה גבאי צדקה.